

ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ТА ДЕСУВЕРЕНІЗАЦІЯ: УРОКИ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

POLITICAL SUBJECTIVITY AND DE-SOVEREIGNIZATION: LESSONS FROM RUSSIA'S HYBRID AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Петренко І.І.,

*доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політичних наук філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Салтовський О.І.,

*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Федорченко В.М.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Коршук Р.М.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті автори аналізують вплив десуверенізації як інструменту гібридної агресії росії проти України на політичну суб'єктність останньої, а також конкретизують поняття «державний суверенітет», «десуверенізація», «політична суб'єктність», визначають взаємозв'язок між ними та розглядають їх справжню, практичну, а не теоретичну, значущість для сучасної держави. Державний суверенітет розглядається авторами як стан держави, коли його верховна влада володіє правом та реальною можливістю проводити політику в інтересах народу і держави загалом, на самостійній та незалежній основі. Десуверенізація визначається дослідниками як сукупність процесів, які прямим чи опосередкованим чином, через офіційні механізми міждержавної взаємодії чи за допомогою прихованих методів впливу, позбавляють акторів державної влади можливості використовувати всі необхідні важелі управління для реалізації політики в інтересах народу та держави на самостійній та незалежній основі. Встановлено, що десуверенізація може бути викликана об'єктивною необхідністю для держави брати участь в низці інтеграційних процесів, а також може бути викликаною низкою процесів обмеження суверенітету під впливом зовнішніх суб'єктів та акторів, діяльність яких в тій чи іншій формі може обмежувати доступ влади країни до певних важелів державного управління чи навіть диктувати умови прийняття тих, чи інших рішень. Авторі пропонують визначити рівень суб'єктності держави шляхом аналізу трьох блоків: 1) самостійність та належний рівень компетенції в управлінні справами в межах своїх кордонів; 2) ефективність взаємодії з представниками верховної влади іноземних партнерів з метою взаємовигідного співробітництва, а також з метою розроблення спеціалізованих програм, спрямованих на розв'язання наявних міжнародних конфліктів або проблем; 3) участь держави у визначенні глобальних «правил гри». Звертаючись до кожного з вищенаведених блоків державної діяльності, можна проаналізувати рівень політичної суб'єктності держави у різних сферах. Там де її недостатньо для розв'язання суспільних проблем ймовірно може йтися про втрату незалежності держави внаслідок процесів десуверенізації.

Ключові слова: державний суверенітет, десуверенізація, політична суб'єктність держави, гібридна агресія, державна незалежність.

In the article the authors analyze the impact of de-sovereignization as a tool of Russia's hybrid aggression against Ukraine on the latter's political subjectivity, and also specify the concepts of «state sovereignty», «de-sovereignization», «political subjectivity», determine the relationship between them and consider their real, practical, and not theoretical significance for the modern state. State sovereignty is considered by the authors as the condition of the state, when its supreme power has the right and real opportunity to conduct policy in the interests of the people and the state in general, on independent basis. It has been established that de-sovereignization can be caused by the objective need for the state to participate in a number of integration processes, and can also be caused by a number of processes of limiting sovereignty under the influence of external subjects and actors, whose activities in one way or another can limit the access of the country's authorities to certain levers of state administration or even to dictate the conditions for making certain decisions. The authors propose to determine the level of state subjectivity by analyzing three blocks: 1) independence and the appropriate level of competence in managing affairs within its borders; 2) the effectiveness of interaction with representatives of the supreme power of foreign partners for the purpose of mutually beneficial cooperation, as well as for the purpose of developing specialized programs aimed at solving existing international conflicts or problems; 3) participation of the state in determining the global «rules of the game». Turning to each of the above blocks of state activity, it is possible

to analyze the level of political subjectivity of the state in various spheres. Where it is not enough to solve social problems, it may probably be about the loss of state independence as a result of de-sovereignization processes.

Key words: state sovereignty, de-sovereignization, political subjectivity of the state, hybrid aggression, state independence.

Постановка проблеми. Довгий проміжок часу росія та проросійські сили в Україні культивували та активно поширювали як всередині країни, так і за її межами міф про Україну як «Failed State». Роспропаганда наполегливо працювала на теренах інших країн, а проросійські сили до 2020 року мали в Україні розгалужену мережу телеканалів та інших ЗМІ. Ці медійні ресурси та частина політикуму активно розкручували тезу про слабкість України, яка нічого не вирішує та ні на що не впливає, і, що буцімто «західні куратори» ухвалюють рішення замість української влади. Понад те, впритул до повномасштабного вторгнення росії, в Україні діяла агентурна мережа «експертів» (ЛСД) та низка «корисних ідіотів», які усіляко намагались прищепити думку про несамотійність нашої держави та слабкість і некомпетентність влади як безпосередньо українцям, так і представникам інших держав.

Тобто росія активно проводила політику десуверенізації України як альтернативний метод несилового впливу. Поряд з цим на Донбасі РФ використовувала також і силовий інструментарій. Проте політика десуверенізації України виявилася провальною для росії, оскільки українська держава попри все зміцнювалась, а з 2020 року Президент України, використовуючи механізм РНБО, значно звузив можливості роспропаганди та в цілому підривної діяльності російських агентів в Україні. З огляду на це, росія, усвідомлюючи безсилля інших методів, вдалася до радикального аргументу війни, який, щоправда, приніс ще менші успіхи, ніж попередня політика десуверенізації.

З огляду на це постала необхідність теоретичного осмислення впливу десуверенізації як інструменту гібридної агресії на політичну суб'єктність держави. Дослідження проведено на базі аналізу кейсу гібридної агресії росії проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як правило дослідники розглядають проблеми десуверенізації та політичної суб'єктності в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів. Передусім тут варто згадати таких дослідників як В. Смолянчук, В. Горбатенко, Л. Рябовол, В. Гапотій, А. Капто, В. Пермінов, Ю. Хоббі, О. Щербініна. Проблема державного суверенітету та його трансформації в сучасних умовах становить науковий інтерес для фахівців з різних галузей. Його розглядають і як предмет наукових досліджень (Ю. Шемшученко), і як властивість державної влади (Є. Кубко), і як основу національної ідентичності українського суспільства (Н. Чорна), а також досліджують його соціально-політичну сутність і юридичний зміст (Н. Пархоменко) тощо.

Проте замало досліджень які б розглядали «десуверенізацію» як інструмент гібридної агресії, який використовується задля зменшення політичної суб'єктності держави. «Десуверенізацію» в контексті гібридної війни досліджували такі дослідники як В. Горбулін, В. Семененко, А. Іщенко, М. Карпенко, О. Розумна, В. Токман, Т. Черненко. Водночас у зв'язку зі своєю актуальністю окреслена проблема становить значний науковий інтерес і потребує більшої теоретичної концептуалізації саме в розрізі інструменту гібридної агресії росії проти України, спрямований на зменшення політичної суб'єктності останньої.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на зазначене вище необхідним є виокремлення спеціального підходу до визначення й аналізу державної суверенності в розрізі розгляду фактів обмеження суверенітету з точки зору цілеспрямованої політики десуверенізації, яка призводить до зменшення (втрати) суб'єктності держави-об'єкта впливу цієї політики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – з'ясувати вплив десуверенізації як інструменту гібридної агресії росії проти України на політичну суб'єктність останньої, а також конкретизувати поняття «державний суверенітет», «десуверенізація», «політична суб'єктність», визначити взаємозв'язок між ними та розглянути їх справжню, практичну, а не теоретичну, значущість для сучасної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазвичай українські вчені визначають державний суверенітет як юридичну властивість, що характеризує верховенство, єдність і неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самотійність [2, с. 114]. Він має внутрішній та зовнішній виміри. У преамбулі Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року зазначено, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як верховенство, самотійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах [1].

Сьогодні немає сенсу розглядати державний суверенітет як монолітне право держави, недоторканність якого гарантується йому принципами, закріпленими в Статуті ООН. Хоча, напевно, і раніше такий підхід був оманливим. Сутність сучасного державного суверенітету необхідно визначати в термінах стану, повноти, права, можливості, а також цілепокладання. За такого підходу державний суверенітет визначає такий стан

держави, коли його верховна влада володіє правом та реальною можливістю проводити політику в інтересах народу і держави загалом, на самостійній та незалежній основі.

У цьому контексті державна незалежність постає не просто як протилежність підкоренню та втраті територіальної цілісності, а як сукупність незалежностей в економічній, культурно-ідеологічній, воєнній та інших сферах, автентичний стан яких зобов'язується підтримувати державна влада. Слушно зазначає Л. Рябовол, що визначальними для забезпечення суверенітету й незалежності держави є її політична, фінансова, організаційна спроможність розв'язувати різноманітні питання життєдіяльності держави. Поряд з цим дослідник виокремлює інформаційний суверенітет як складову державного суверенітету [3, с. 263–264]. Тому державний суверенітет є не просто статичним правом чи символом влади, але місткою та динамічною властивістю, ресурсом, стабільна експлуатація якого стає двигуном розвитку держави.

Для держави, яка прагне бути суб'єктом світової політики, зміцнювати й розповсюджувати власну міць, контроль над суверенітетом є стратегічним завданням. Хоча тривалий час культивувалася думка про недоречність державного суверенітету в умовах глобалізації. У цьому контексті слушно є думка Е. Карра, який слушно зазначив, що недоречність державного суверенітету – це ідеологія домінуючих держав, які розглядають суверенітет інших як перешкоду для використання свого власного панівного становища [8, с. 18]. Безумовно, сучасний світ, а точніше особливості кооперації різних країн у сучасному світі (наприклад, інтеграційні процеси), час від часу передбачає вимушене обмеження суверенітету, проте цей акт з боку держави має бути виявом суверенітету, коли держава свідомо поступається частиною суверенітету в тій чи іншій сфері задля інших вигід для народу та держави.

Попри вплив глобалізації на державний суверенітет, держава, маючи значні матеріальні ресурси, а також повноваження на застосування права, використання сили та запровадження порядку, залишається ядром координації публічних дій. Для збереження своїх позицій вона: здійснює дерегуляцію і приватизацію в галузях в яких її присутність є не обов'язковою; розвиває співпрацю з іншими державами та міжнародними організаціями; передає суверенну компетенцію наднаціональній організації, зберігаючи атрибути центральної політичної інстанції [7, р. 10–11].

У тісній зв'язці з поняттям державного суверенітету йде термін «десуверенізація». Його можна визначити як сукупність процесів, які прямим чи опосередкованим чином, через офіційні механізми міждержавної взаємодії чи за допомогою прихованих методів впливу, позбавляють акторів

державної влади можливості використовувати всі необхідні важелі управління для реалізації політики в інтересах народу та держави на самостійній та незалежній основі. Слушно зазначає український дослідник В. Смолянюк, що десуверенізація є механізмом часткового демонтажу традиційних держав у функціональному та структурному сенсах. При цьому слід розрізняти запланований, послідовний характер десуверенізації, що супроводжується відповідним інституціональним оформленням, а також її стихійний перебіг [5, с. 180].

Тобто десуверенізація може бути викликана об'єктивною необхідністю для держави брати участь в низці інтеграційних процесів. А також може бути викликаною низкою процесів обмеження суверенітету під впливом зовнішніх суб'єктів та акторів, діяльність яких в тій чи іншій формі може обмежувати доступ влади країни до певних важелів державного управління чи навіть диктувати умови прийняття тих, чи інших рішень. В контексті нашого дослідження ми зосередимось саме на впливі зовнішніх суб'єктів та акторів (а саме росії), які прагнуть тими чи іншими засобами обмежити суверенітет конкретної країни (у нашому випадку України).

Інструментарій десуверенізації, який застосувала росія проти України, був доволі широким та всеосяжним. Фактично кожна структурно значуща сфера для функціонування держави (економічна, політична, культурно-ідеологічна тощо) була об'єктом та сферою десуверенізації.

При цьому росія діяла не хаотично чи емоційно, реагуючи на зовнішні виклики, а цілеспрямовано на основі ретельно розробленого плану дій, який виходить із сутності російської цивілізаційної та геополітичної доктрини. На думку українських вчених у фундамент цієї моделі, зокрема зафіксованої в Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року від 12 травня 2009 р. [6], покладені не ідеологічні засади чи принципи, а шовіністичні ідеї про «неспроможність» одних народів та «відповідальність» за їхні долі інших [4, с. 196]. Ці ідеї можна звести до наступних постулатів:

- визнання росією того факту, що становлення світоустрою протягом останніх 10 років XX ст. відбулося практично без її участі і витіснило біполярний геополітичний розклад сил;
- прагнення РФ стати одним із полюсів впливу і зафіксувати ці зміни у новому «світовому порядку»;
- необхідність подальшої регіоналізації багатопольярного світу з утвердженням потужних регіональних лідерів, які в ролі світових центрів сили виконуватимуть функцію «відповідальних країн» в історично визначених для них регіонах;
- відродження росії як однієї зі світових наддержав;

- повноформатне підпорядкування рф «пострадянського макрорегіону» як сфери її «відповідальності» та «життєвих інтересів»;

- зниження геополітичної ролі України, недопущення її формування як незалежного регіонального лідера з подальшим зниженням її статусу до країни третього світу, повністю залежної від Москви;

- здійснення на прикладі України примусової та показової реінтеграції пострадянського простору під жорстким патронатом Росії та на основі її уявлень про цивілізаційні цінності, а в разі неможливості реалізувати такий план – максимальна руйнація її територіальної цілісності та спроможності як держави;

- примушення Києва (а на його прикладі – й інших країн) будь-якими методами до узгодження своєї внутрішньої та зовнішньої політики з інтересами Росії;

- компрометація політики України, спрямованої на здобуття реальної та повної незалежності від російської федерації;

- унеможливлення для України реалізації проекту європейської та євроатлантичної інтеграції шляхом створення перешкод у здійсненні курсу щодо асоціації з Євросоюзом та поглиблення співпраці з НАТО [4, с. 196–197].

Як бачимо, саме Росія обрала конфронтаційну модель розвитку ситуації. Вона відкрито використовувала вкрай жорстку риторику та військову силу, кінець кінцем схилившись до війни як останнього аргументу просування своїх інтересів. Понад те Росія використовувала величезні ресурси спецслужб та ЗМІ, задля дискредитації України в очах світової спільноти, а також самої влади в середині країни. Дії рф всередині України були спрямовані на зміну керівництва держави, повернення політичного курсу та настроїв населення у бік Росії. Кінцевою метою таких дій було створення проросійського маріонеткового режиму, який би проголошував курс на «дружбу» з рф.

Досягти своїх цілей російське керівництво намагалось через:

- сприяння федералізації України з подальшим сценарієм проведення референдуму про зміну політичного устрою;

- створення з використанням підконтрольних ЗМІ та агентів впливу морального тиску на українське суспільство, шляхом демонстрації неспроможності нинішніх українських політиків реалізувати державницьку ідею;

- підігрівання протестних настроїв та створення умов для розколу цілісності нації за принципом регіонального егоїзму та в інтересах регіональних еліт (бізнесу та місцевих керівників);

- розбалансування політичної системи держави та деморалізацію державних посадовців та інститутів, аби запобігти належному виконанню ними своїх функцій;

- активізацію прихованої діяльності проросійського лобі в державних структурах та розпалювання з їхньою допомогою різноманітних суперечностей у суспільстві;

- використання агентури впливу для компрометації найдієвіших політиків, які обстоюють державні позиції України [4, с. 198].

Паралельно з цим російська влада активно працювала над створенням з України та українців образу ворога для власного суспільства. Звідси обігрування пасажів про «українських фашистів», «зрадництво» України, яка начебто стала сателітом США, «вигаданість» української мови, нації та держави тощо.

У цьому контексті ключовим питанням є: до якої межі верховна влада держави може дозволити собі допускати обмеження сфери власної компетенції, зберігаючи при цьому можливість ефективно та швидко реагувати на загрози просування політики національних інтересів. З огляду на це важливо знаходити «сфери десуверенізації», які сигналізують про надмірне відчуження верховної влади від важелів та механізмів державного регулювання. Наявність чи відсутність цих сфер десуверенізації дозволяють робити висновок про втрату державою частини своєї політичної суб'єктності.

Стан суб'єктності здебільшого характеризується не просто як потенційна можливість діяти, але як реальна і досить активна форма. Суб'єктність повинна бути помітна в навколишньому середовищі. Суб'єктність актора у міжнародних справах – це не лише суть зовнішньої політики держави, а й ступінь її впливу на дії чи очікування інших учасників політичних відносин, а також здатність фіксувати системні проблеми, визначати методи їх розв'язання та ініціювати необхідні програми реформ.

Визначення суб'єктності тієї чи іншої держави в глобальному плані не є простим завданням і потребує концептуалізації критеріїв, за якими можна оцінювати її наявність чи відсутність. З огляду на це, ми пропонуємо визначати суб'єктність держави шляхом аналізу як мінімум трьох блоків діяльності, за якими можна ставити «бал суб'єктності» конкретній державі.

Перший блок – самостійність та належний рівень компетенції в управлінні справами в межах своїх кордонів. Класичними прикладами держав, які б не здобули «бал суб'єктності» на рівні першого блоку, є так звані держави, що не відбулися («Failed States»), або держави, які частково втратили контроль над внутрішніми процесами в країні, наприклад, Лівія, Ірак, Сирія, Афганістан.

Одна з основних позитивних характеристик суверенітету полягає в тому, що суверенна держава може в кожний момент часу вільно взяти на себе здійснення необхідних їй повноважень.

Це і продемонструвала Україна в ситуації повномасштабного російського вторгнення, коли суверенна українська влада змогла не тільки ефективно організувати оборону проти в рази більших сил ворога, але й зберегти контроль над усіма іншими сферами, зокрема, й економічною. Попри всі песимістичні прогнози щодо падіння за 4 дні, Україна не лише змогла вистояти, а ще й зміцнилася як внутрішньо, так і зовнішньо. Сьогодні Президент Зеленський має підтримку населення на рівні 90%, а авторитет влади загалом ні в кого не викликає сумнівів.

Другий блок – перелік всіх необхідних дій державного суб'єкта для ефективної та плідної взаємодії з представниками верховної влади іноземних партнерів з метою пошуку, визначення та застосування взаємовигідних форм співробітництва, а також з метою розроблення спеціалізованих програм, спрямованих на розв'язання наявних міжнародних конфліктів або проблем. У цій площині міжнародних взаємин державний суб'єкт отримує черговий «бал суб'єктності» за умови, що його політична вага справді відіграє ключову роль у виборі напряму розвитку того чи іншого процесу, який визначається колективним шляхом.

За останні десять місяців українській владі вдалося налагодити на надзвичайно високому рівні співпрацю з нашими партнерами. Сьогодні ми маємо дійсно стратегічні відносини з США, Британією та ЄС. Президенту та МЗС в кооперації з союзниками вдалося налагодити як санкційний механізм проти РФ, так і механізм постачання Україні сучасної зброї, а також надання фінансової допомоги. Понад те, за рекордний проміжок часу Україна отримала статус країни – кандидата в члени ЄС.

Третій блок належить до сфери найважливіших питань, відповіді на які визначають глобальні «правила гри». Зазвичай держави виявляють свої творчі здібності у цьому напрямі в особливі історичні періоди, наприклад, коли світ занурюється в глобальну економічного чи іншого роду кризу (наприклад, COVID) чи поринає у масштабні війни. У ХХ ст. прикладом політичної суб'єктності на такому високому рівні може бути формування світового повоєнного порядку, створення великих політичних, військових та економічних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, НАТО, МВФ, СОТ, конструювання Бреттон-Вудської валютної системи тощо.

У даному контексті Україна виступає опініонмейкером, адже з огляду на те, що світова система безпеки тріщить по швах, Президент Зеленський висунув новий перспективний формат мінімізації ризику виникнення агресії, подібної нападу Росії на Україну – клуб відповідальних країн U-24 (United for Peace). Мова йде про світовий союз від-

повідальних держав, які протягом 24 годин будуть зупиняти будь-які конфлікти та війни. Це своєрідна служба порятунку, яка, попри параліч ООН і право вето, зможе протягом 24 годин надати допомогу державі, яка постраждала від агресії. Служба, яка протягом 24 годин покарає агресора шляхом накладення санкцій та надання реальної допомоги країні-жертві. Безумовно це амбітні пропозиції та заявка України на лідерство в процесі побудови нової дієвої системи безпеки. Україна має право на це лідерство, бо вже заплатила й продовжує платити вкрай високу ціну за слабкість чинних міжнародних інституцій та небажання світу довгий час помічати злочинну діяльність Росії. Попри те, що такий механізм ще не створено, на порядку денному він вже є, і запропонувала його саме Україна.

Таким чином, звертаючись до кожного з вищенаведених блоків державної діяльності, можна проаналізувати рівень політичної суб'єктності держави у різних сферах. Там де її недостатньо для розв'язання суспільних проблем ймовірно може йтися про втрату незалежності держави внаслідок процесів десуверенізації.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. «Десуверенізація» є методом несилового (на противагу війні) впливу на опонента у міжнародних відносинах. Сьогодні інструментарій механізмів десуверенізації є дуже широким і практично кожна структурно важлива сфера для функціонування держави може бути об'єктом десуверенізації. В середині цих сфер завжди можна знайти певні елементи, внутрішній чи зовнішній вплив на які може суттєво змінити хід розвитку держави. Внутрішнє чи зовнішнє походження даних процесів та вектор їх впливу залежить від рівня суверенності держави та рівня її політичної суб'єктності. Своєю чергою рівень суб'єктності держави визначається шляхом аналізу трьох блоків: 1) самостійність та належний рівень компетенції в управлінні справами в межах своїх кордонів; 2) ефективність взаємодії з представниками верховної влади іноземних партнерів з метою взаємовигідного співробітництва, а також з метою розроблення спеціалізованих програм, спрямованих на розв'язання наявних міжнародних конфліктів або проблем; 3) участь держави у визначенні глобальних «правил гри».

Розвитком теми даного дослідження може стати подальший розгляд ерозії суверенітету сучасних держав внаслідок процесів десуверенізації задля вироблення алгоритму оперативного виявлення наявних загроз функціонування держави й вироблення ефективної системи їх усунення або бодай визначення причин дестабілізації важливих для існування держави систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
2. Пархоменко Н.М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право». 2011. Вип. 14. С. 113–121.
3. Рябовол Л. Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3 (43) 2019. С. 262–266.
4. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. 496 с.
5. Смолянчук В. Десуверенізація сучасних держав: необхідність теоретичного осмислення. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 1 (20) 2014. С. 170–187.
6. Стратегия национальной безопасности российской федерации до 2020 года. Утверждена Указом президента российской федерации от 12 мая 2009 г. № 537. URL: <https://web.archive.org/web/20150403150504/http://www.scrf.gov.ru/documentd/99.html>
7. Aniol W. Państwo postsuwerenne? Rozproszenie władzy w środowisku międzynarodowym. Sprawy Międzynarodowe. 2002. № 4. P. 10–17.
8. Carr E. The Twenty Years Crisis 1919–1939. An Introduction to the Study of International Relations. 1939. 233 p.